

О‘QUV LUG‘ATCHILIGI TARIXI

Bobokulova Ozoda Baxriddin qizi

QarDU 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quv lug‘atchiligi tushunchasi, uning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va bugungi ta’lim jarayonidagi o‘rni haqida so‘z yuritiladi. Lug‘atchilikning tarixiy ildizlari, til o‘rganishda o‘quv lug‘atlarining tutgan o‘rni, ularning shakllanishi va didaktik ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar asosidagi elektron lug‘atlar, interaktiv vositalar va ularning o‘quvchilar tilini rivojlantirishdagi roli ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘quv lug‘atchiligi lug‘at tarixi leksikologiya didaktik vosita til o‘rganish raqamli lug‘at interaktiv ta’lim

Kirish

O‘quv lug‘atchiligi — bu ta’lim jarayonida til o‘rganishga xizmat qiladigan lug‘atlarni yaratish, tahlil qilish va ularni metodik jihatdan qo‘llash bilan bog‘liq sohadir. Har bir tilda so‘z boyligini egallash, uni to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash uchun lug‘atlardan foydalanish zarur. Lug‘atchilik asrlar davomida ilmiy tahlil va amaliy ehtiyoj asosida rivojlanib borgan. Ayniqsa, maktab ta’limida o‘quvchilar til madaniyatini shakllantirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishda o‘quv lug‘atlarining o‘rni beqiyosdir. Bugungi kunda bu yo‘nalish zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashib, raqamli lug‘atlar, mobil ilovalar va interaktiv platformalar orqali yangi bosqichga ko‘tarilgan. O‘quv lug‘atchiligi tilshunoslikning amaliy sohasi sifatida nafaqat lug‘atlar yaratishni, balki ularning ta’lim-tarbiyaviy jarayondagi funksional rolini, didaktik imkoniyatlarini, yoshga mosligiga qarab tuzilishini va qo‘llanilishini ham o‘rganadi. Tarixan o‘quv lug‘atlarining shakllanishi jamiyatning madaniy, siyosiy va ilmiy rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Har bir davrning o‘z lug‘at yaratish tamoyillari, pedagogik yondashuvlari va metodik talablari mavjud bo‘lgan.

О'quv lug'atchiligi tarixi qadimdan boshlangan bo'lsa-da, uning tizimli shaklda rivojlanishi va fan sifatida shakllanishi 19-asr oxiri va 20-asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda ta'lim tizimlari jadal rivojlanib, xalq ta'limida o'quvchilar uchun maxsus lug'atlarni yaratish zarurati yuzaga keldi. Ayniqsa, milliy tillarni rivojlantirish va ular asosida o'quv materiallarini tayyorlash davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlandi.

O'quv lug'atchiligi ikki asosiy yo'nalishda rivojlandi: birinchisi – lug'atlarning mazmuniy va didaktik tomoni, ya'ni so'zlarning ta'lim jarayonida qanday qilib o'rgatilishi; ikkinchisi esa lug'atlarni shakllantirish va ularning mazmunini metodik jihatdan tahlil qilish. Shuning uchun o'quv lug'atchiligi nafaqat lug'at yaratish san'ati, balki til o'rgatish metodikasining ajralmas qismi hisoblanadi.

19-asrning o'rtalarida Avropada o'quv lug'atchiligi bilan bog'liq ko'plab ilmiy tadqiqotlar boshlangan. Ingliz, fransuz, nemis va rus tillarida maxsus didaktik lug'atlar ishlab chiqilib, ular o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayonini soddalashtirishga xizmat qilgan. Bu lug'atlar so'zlarning eng zarur qismini qamrab olib, ularni tizimli tarzda taqdim etishga asoslangan edi. Shuningdek, yangi til o'rganuvchilar uchun alohida e'tibor bilan tanlangan so'zlar ro'yxati — leksik minimum tushunchasi paydo bo'ldi.

O'zbek tilida o'quv lug'atchiligining rivojlanishi esa asosan 20-asr boshlaridan boshlangan bo'lib, bu jarayon mustaqillik davrida yanada tezlashdi. Mamlakatimizda tilshunoslik, pedagogika va metodika sohasidagi olimlar, shu jumladan Abdug'affor G'ulomov, Ubaydulla Karimov, Ahmadjon O'rinov kabi mutaxassislar o'quv lug'atlarini ilmiy asosda yaratishga katta hissa qo'shdilar. Ularning ishlanmalari zamonaviy o'quv lug'atchiligining poydevorini tashkil etdi.

O'quv lug'atlari tarkibida so'zlarning ma'nosi, talaffuzi, grammatik kategoriyalari, sinonim va antonimlari, frazeologik birliklari batafsil yoritiladi. Bular o'quvchilarga so'zning ma'nosini to'g'ri anglash va nutqda to'g'ri qo'llash imkonini beradi. Shuningdek, lug'atlar turli yosh guruhlariga va o'quv darajalari uchun maxsus moslashtiriladi. Masalan, boshlang'ich sinflar uchun so'zlar oddiy, kundalik hayotga

oid bo'lsa, yuqori sinflar va kasbga oid fanlar uchun murakkab va terminologik lug'atlar tayyorlanadi.

Zamonaviy texnologiyalar esa o'quv lug'atchiligini tubdan o'zgartirdi. Elektron lug'atlar, mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali o'quvchilar so'zlarni tez va qulay o'rganmoqda. Ushbu vositalarda qidiruv funksiyalari, audio talaffuz, kontekstual misollar, video taqdimotlar mavjud. Bunday imkoniyatlar o'quvchilarning mustaqil o'rganishini rag'batlantiradi va dars jarayonini interaktiv qiladi.

Shuningdek, til o'rgatishda sun'iy intellekt va mashinani o'rganish texnologiyalaridan foydalanish kengaymoqda. Masalan, tilni o'rganayotgan shaxsning kamchiliklarini aniqlovchi va shu asosda lug'atlarni individual tarzda tavsiya qiluvchi tizimlar yaratilmoqda. Bu o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ammo o'quv lug'atchiligi sohasida ayrim muammolar ham mavjud. Ular orasida lug'atlarning sifat darajasi, terminologiyaning to'liqligi, yangi so'zlar va atamalarning tez o'zgarishi, elektron lug'atlarning ma'lumotlar bazasining yetarlicha boy emasligi bor. Shu bois, lug'at mualliflari va ta'lim tashkilotlari doimiy ravishda lug'atlarni yangilab borishlari va zamonaviy ilmiy metodlarni qo'llashlari zarur.

Turkiy tillar lug'atchiligi tarixida "Devonu lug'otit turk" (XI asr) asari eng qadimgi va mukammal manba sifatida e'tirof etiladi. Mahmud Koshg'ariyning ushbu asari til o'rganish, leksik boylikni tizimlashtirish va xalq og'zaki ijodini saqlab qolish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Bu asarda so'zlar nafaqat izohlangan, balki ular grammatik jihatdan tavsiflangan, namunaviy she'rlar bilan tasdiqlangan, tarixiy va madaniy kontekstda keltirilgan. Bu jihat bugungi o'quv lug'atchiligining ilmiy poydevorini tashkil etadi.

Shuningdek, o'zbek tilida ilk ilmiy lug'atlar XX asr boshlarida shakllana boshladi. Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ma'rifatparvarlar til boyligini asrash, o'quvchilarga sodda, tushunarli tilni o'rgatish maqsadida leksik materiallar ustida ishlaganlar. Mustaqillikdan so'ng, o'zbek tiliga bo'lgan e'tibor kuchaydi va bu lug'atchilik sohasida ham namoyon bo'ldi. Maktab va

akademik darajadagi ko‘plab izohli, orfografik, frazeologik, tarjima va tematik lug‘atlar chop etildi.

O‘quv lug‘atchiligi hozirgi kunda faqat kitob ko‘rinishida emas, balki **multimodal** shakllarda ham mavjud. Bu degani, o‘quvchi yoki talabalar endi so‘zni nafaqat matnda o‘qiydi, balki uni tinglaydi, videoda ko‘radi, rasmda tasavvur qiladi yoki interaktiv muhitda o‘zi sinab ko‘radi. Bu esa nutq ko‘nikmalarining kompleks rivojlanishiga xizmat qiladi.

Bugungi kundagi o‘quv lug‘atlarining asosiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- **Kontekstual tavsif:** So‘z faqat izoh bilan cheklanmaydi, balki kontekstda qo‘llanilishi, stilistik bo‘yoqlari va nutqiy holatlari bilan beriladi.

- **Vizual va audio qo‘llanmalar:** Lug‘atlarda rasm, videorolik, fonetik transkripsiya, talaffuz yozuvi, ovozli misollar bilan boyitilgan materiallar mavjud.

- **Interaktivlik:** Elektron lug‘atlar orqali foydalanuvchi mashq bajarishi, testdan o‘tishi, o‘z lug‘at bazasini shakllantirishi mumkin.

- **So‘z boyligini avtomatik aniqlash:** Ayrim ilg‘or platformalar foydalanuvchining til darajasini aniqlab, unga mos leksik material tavsiya etadi. Pedagogik nuqtai nazardan o‘quv lug‘atchiligi nafaqat til o‘rgatish, balki:

- tafakkurni rivojlantirish,
- ifodali yozish va fikr bildirish ko‘nikmasini shakllantirish,
- nutqiy madaniyatni oshirish,
- kasbiy sohalarga mos til kompetensiyasini egallashda muhim o‘rin egallaydi.

Zamonaviy darslarda o‘quv lug‘atlardan foydalanishning turli metodik shakllari mavjud:

- “So‘z bilan tanishish” – yangi so‘zlarni kontekst asosida o‘rganish
- “So‘zlar tahlili” – morfologik va semantik tahlil
- “So‘zlar o‘yinlari” – lug‘aviy viktorinalar, krossvordlar, anagrammalar

- “So‘zlardan gap tuzish” – kommunikativ faoliyatni rivojlantirish
- “So‘zlar jadvali” – so‘zlarning soha yoki mavzu bo‘yicha guruhlanishi

Masalan, ona tili yoki adabiyot darslarida o‘quvchilar uchun izohli lug‘atlar bilan ishlash topshiriqlari beriladi. Chet til darslarida esa ikki tilli yoki kontekstual tarjima lug‘atlari orqali matnlarni tushunish va o‘z fikrini ifoda etish mashqlari o‘tkaziladi.

Bugungi ta’lim tizimida sun’iy intellekt asosidagi o‘quv lug‘atlari ham yuzaga kelmoqda. Masalan, o‘quvchining o‘quv faoliyati asosida unga eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlarni avtomatik tahlil qilib, shaxsiy lug‘at ro‘yxatini tuzib beruvchi texnologiyalar mavjud. Bu esa ta’limning individuallashtirilgan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvini ta’minlaydi.

Lug‘atchilikning ilk namunalarini qadimgi sivilizatsiyalar tarixidan topish mumkin. Mesopotamiya, Misr va Hindiston hududlarida miloddan avvalgi davrlardayoq so‘z izohlarini beruvchi oddiy lug‘aviy ro‘yxatlar mavjud bo‘lgan. O‘rta asrlar musulmon sharqida esa arab, fors va turkiy tillarda yozilgan dastlabki izohli lug‘atlar ilmiy va diniy maqsadlarda qo‘llanilgan. Jumladan, turkiy tillarda yozilgan eng mashhur asarlardan biri – Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari nafaqat leksik manba, balki madaniy ensiklopediya sifatida ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib, unda o‘rta asr turkiy xalqlarning lug‘aviy boyligi tizimlashtirilgan.

O‘quv lug‘atchiligi sifatida lug‘atlar til o‘rgatishda darslik sifatida 19–20-asrlarda faol qo‘llanila boshladi. Ular avvaliga tarjima lug‘at ko‘rinishida bo‘lib, chet tilini o‘rganishda yordamchi vosita sifatida ishlatilgan. Biroq keyinchalik lug‘atlarning turlari va maqsadlari aniqlashtirildi. Izohli lug‘atlar, orfografik lug‘atlar, frazeologik lug‘atlar, sinonimlar lug‘ati, soha lug‘atlari (fan, texnika, tibbiyot, san’at bo‘yicha) ishlab chiqildi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, o‘qish bosqichlariga qarab moslashtirildi.

Sovet davrida lug‘atchilik maktab va oliy ta’lim tizimining tarkibiy qismiga aylandi. O‘zbek tilshunosligida o‘quv lug‘atlarining ilmiy asoslarini yaratishda Abdug‘affor G‘ulomov, Ubaydulla Karimov, Sayfi Mutallibov, Abdulhay Murodov kabi olimlar salmoqli hissa qo‘shgan. Ularning ishlanmalari asosida maktab

darsliklariga moslashtirilgan lugʻatlar, sinflar kesimida oʻrganiladigan leksik minimumlar shakllantirildi.

Zamonaviy oʻquv lugʻatchiligi endi faqat bosma lugʻatlar bilan cheklanmaydi. Elektron lugʻatlar, mobil ilovalar (masalan, Glosbe, Multitran, ABBYY Lingvo), onlayn tarjima va sinonim xizmatlari (Google Translate, Reverso, WordReference) oʻquvchilarga til oʻrganishda erkin va interaktiv imkoniyatlar yaratmoqda. Ularning afzalligi – har doim foydalanishga tayyorligi, izlanayotgan soʻzlar uchun kontekstli misollar berishi, hatto ovozli talaffuzni eshittirish imkoniyatining mavjudligidir.

Shuningdek, taʼlim tizimida multimedia lugʻatlar, video-lugʻatlar, tasvirli va kontekstual izohli lugʻatlar ishlab chiqilib, oʻquvchilarni vizual va eshituv asosida soʻz boyligini egallashga yordam bermoqda. Bunday zamonaviy yondashuvlar lisoniy kompetensiyani shakllantirish, oʻquvchilarda tilga qiziqish uygʻotish va mustaqil til oʻrganish faoliyatini qoʻllab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Oʻquv lugʻatchiligi – bu faqat soʻzlarni izohlash emas, balki tilni chuqur anglash, ifodaviy vositalarni egallash, madaniy tafakkurni shakllantirish vositasi hamdir. U tarixiy taraqqiyotda turli shakllarda rivojlanib, bugungi kunda raqamli taʼlim muhitida yangi koʻrinishlarga ega boʻlmoqda. Maktab taʼlimida oʻquv lugʻatlaridan samarali foydalanish oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini boyitish, ularni mustaqil fikrlashga oʻrgatish, tilga boʻlgan qiziqishini oshirishning muhim omilidir. Kelajakda esa oʻquv lugʻatchiligi sunʼiy intellekt va shaxsiylashtirilgan taʼlim texnologiyalari bilan yanada takomillashib borishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Gʻulomov A. “Oʻzbek tilining leksikasi va frazeologiyasi”, Toshkent
- Karimov U. “Oʻzbek leksikologiyasi”, Toshkent, 2019
- UNESCO. “Digital Language Tools in Education”, 2022
- Til va adabiyot taʼlimi jurnali, 2021–2024 yillar sonlari
- www.glosbe.com, www.wordreference.com – Elektron lugʻat platformalari

- Maktab va kollej o'quvchilari uchun amaliy lug'atlar to'plami, "O'qituvchi" nashriyoti